

Jan Zimoch

Collegium Nobilium Opoliense

Przemiany ustrojowe państwa polskiego w pierwszej połowie XX wieku w kontekście społeczno-politycznym

Na przestrzeni ostatnich stu lat naszej – podległej bądź niepodległej – państwowości naród miał do czynienia z konglomeratem ideologii i systemów politycznych. Cztery konstytucje to tylko najbardziej widoczne punkty zwrotne jeśli chodzi o tę problematykę. Niemniej istotne wydają się być praktyka polityczna i przemiany społeczne. To ich efektem były gruntowne zmiany ustaw zasadniczych, konstytuujących państwowość polską.

Jaki wpływ na kształt Polski miały poszczególne modele ustrojowe na przestrzeni ostatnich stu lat? Czy obecna Rzeczpospolita jest bardziej kontynuatorem poprzednich czy też nową jakością organizacji państwowej? Postaram się odpowiedzieć na te pytania. Przeanalizuję w tym celu szereg stosownych aktów prawnych, jak i źródeł historycznych odnoszących się do kluczowych przemian systemowych związanych z Polską. Z osobna zajmę się II Rzeczpospolitą, rządem RP na uchodźstwie, okresem dominacji ZSRR w Polsce – porównując i analizując te byty polityczne. W zakresie moich badań będą zdarzenia i procesy, które miały miejsce na terenie Polski w granicach przedwojennych oraz powojennych, jak również decyzje polityczne podejmowane w Londynie przez rząd RP na uchodźstwie, w Moskwie (PKWN) oraz na kilku konferencjach międzynarodowych (Teheran, Jałta, Poczdam).

II Rzeczpospolita

Ukonstytuowanie się legalnej władzy wolnej Polski

Sytuacja dogodna powstaniu legalnej organizacji reprezentującej interesy narodu polskiego na terenach dawnej Rzeczpospolitej pojawiła się w 1916 r.

wraz z ogłoszeniem tzw. Aktu 5 listopada. Był to dokument ogłoszony wspólnie przez cesarza niemieckiego Wilhelma II oraz cesarza austriackiego (będącego jednocześnie królem Węgier) Franciszka Józefa. Istotą tego dokumentu było powołanie Królestwa Polskiego pod auspicjami wspomnianych mocarstw. Decyzja ta spotkała się z mieszanymi uczuciami Polaków; nie dowierzali oni, zresztą słusznie, w szczerą intencję zaborców. Niemniej doprowadziły one do powstania Rady Regencyjnej, która rozpoczęła swą działalność już 27 października 1917 r. Tym sposobem wspomniana Rada, w której skład wchodził szanowani konserwatyści: Józef Ostrowski, abp Aleksander Kakowski oraz ks. Zdzisław Lubomirski, stała się organem władzy zwierzchniej Królestwa.

Dlaczego wspominam w tej pracy o instytucji, której władzę nadał zaborca i okupant? Wbrew pozorom miała ona znaczący wkład w tworzenie się wolnego państwa polskiego. Rada Regencyjna w czasie swego urzędowania, powołując kilka rządów, które stopniowo uniezależniały się w pewnym stopniu od władz niemieckich oraz umacniały zaczątki autonomicznej administracji. Kluczową decyzją tego organu było przekazanie 11 listopada 1918 r. zwierzchniej władzy wojskowej przybyłemu dzień wcześniej do Warszawy Józefowi Piłsudskiemu, 22 listopada objął on urząd Tymczasowego Naczelnika Państwa. Te wydarzenia uznaje się dziś zgodnie za początek państwa polskiego.

Konstytucje międzywojenne

Priorytetem nowego państwa polskiego było stworzenie ustawy zasadniczej. Już w 1919 r. tymczasowo została uchwalona tzw. Mała Konstytucja. Określała ona rolę Naczelnika Państwa, możliwości decyzyjne Sejmu i Senatu oraz zadania Rady Ministrów. Wprowadzała w ten sposób zasadę trójpodziału władzy z rządem i Naczelnikiem jako władzę wykonawczą, parlamentem jako władzę ustawodawczą i niezawisłym sądownictwem jako władzę sądowniczą. Ograniczała również uprawnienia Naczelnego Wodza.

Po niespełna dwóch latach zakończyły się prace nad właściwą, pełną konstytucją. 17 marca 1919 r. uchwalono tzw. Konstytucję marcową. Potwierdzała ona wspomniany monteskiuszowski podział władzy i regulowała funkcjonowanie demokratycznej Polski. Przyjęcie takiej, nowoczesnej jak na owe czasy ustawy zasadniczej, w najwyższym stopniu determinowało życie polityczne, a nawet społeczne młodej Rzeczypospolitej. Po 123 latach niewoli Polacy wreszcie mogli zacząć cieszyć się swobodami związanymi z życiem w wolnym i demokratycznym państwie.

Czy Konstytucja marcowa rzeczywiście stanowiła dobry fundament dla uporządkowanego życia politycznego kraju? Praktyka lat 1921–1926 pokazuje, że nie do końca. Trudno jednakże określić, czy było to wynikiem samej ustawy zasadniczej, czy też można zrzucić to na karb młodej, rozwijającej się dopiero, spontanicznej demokracji. Wydaje się, że ta druga teza jest bliższa prawdy. Wielość ruchów politycznych, osobiste animozje i konflikty interesów nieco przyćmiły zalety Konstytucji z 1921 r., takie jak nowoczesne na owe czasy pojmowanie praw obywatelskich. Należy docenić też wprowadzenie kontroli władzy wykonawczej przez ustawodawczą.

Momentem przełomowym dziejów II Rzeczypospolitej był z pewnością tzw. przewrót majowy, kiedy to Józef Piłsudski sięgnął po władzę odbierając ją legalnemu rządowi. Wiązało się to z zaprzepaszczeniem osiągnięć Konstytucji marcowej. Dawny Naczelnik Państwa uznał, iż zamieszanie z powoływaniem coraz to nowych gabinetów wymaga interwencji. Nie zdecydował się jednak przyjąć proponowanego mu urzędu prezydenta – nie był zainteresowany tak małą gamą uprawnień. Doprowadził więc do uchwalenia tzw. noweli sierpniowej, która sankcjonowała przewagę władzy wykonawczej nad ustawodawczą. Umożliwiło mu to pełny wpływ na politykę państwa. Mimo że zajmował tylko stanowisko ministra spraw wojskowych, poprzez swoich akolitów, takich jak nowo powołany prezydent Ignacy Mościcki, sterował Rzeczypospolitą. Nowy system rządów nazwano sanacją, czyli „ozdrowieniem”.

Przewrót majowy, popierany do czasu głównie przez partie lewicowe i część agrarnych, jeszcze bardziej utrwalił podziały ideologiczne Polaków. Jednocześnie należy pamiętać, że Piłsudski stworzył rządy autorytarne nie ingerując w większość podstawowych praw obywatelskich, co w dobie tworzenia się totalitaryzmów było jednym z chlubnych wyjątków na arenie ówczesnej Europy.

Nowela sierpniowa była rozwiązaniem tymczasowym. Nowa konstytucja, całkowicie legalizująca nową sytuację polityczną, weszła w życie dopiero w 1935 roku, gdy Piłsudski był już umierający. Zbiegło się to w czasie z przejściem rządów przez epigonów Marszałka. Konstytucja kwietniowa, jak ją nazwano, jeszcze wyraźniej umacniała władzę wykonawczą. Postanowienia ustawy zasadniczej nie mogły być w pełni zrealizowane ze względu na konflikty w łonie sanacji. Wytworzyło się w praktyce kilka ośrodków władzy. Edward Śmigły-Rydz, następca Piłsudskiego, prezydent Mościcki oraz inni oficjele częstokroć spierali się o zakres swoich kompetencji – przy czym każdy rościł sobie prawa do realnej władzy najwyższej.

W kontekście społecznym najistotniejszym wydaje się fakt, że Konstytucja kwietniowa potwierdziła większość wolności obywatelskich, nie ingerując w życie mieszkańców.

Okres II wojny światowej

Mimo że państwo polskie przestało istnieć realnie na przełomie września i października 1939 r., obie międzywojenne Konstytucje nie przestały odgrywać istotnej roli w dziejach naszego narodu. Internowane w Rumunii po uprzedniej ewakuacji legalne władze polskie przekazały swoje uprawnienia prezydentowi Władysławowi Raczkiewiczowi, który mianował na stanowisko premiera lidera obozu antysanacyjnego, Władysława Sikorskiego. Rząd początkowo urzędował w Angers we Francji, po jej kapitulacji ewakuował się do Londynu, gdzie pozostał do 1989 r.

Sikorski był zmuszony rozwiązać Sejm oraz Senat RP i powołać substytut parlamentu – Radę Narodową Rzeczypospolitej Polskiej. Faktyczny wpływ na losy narodu rządu ograniczał się do oddziaływania na organizacje podziemne w kraju poprzez Delegaturę Rządu na kraj oraz do prowadzenia polityki w ramach sojuszu alianckiego, między innymi tworząc oddziały zbrojne.

Po klęsce polityki rządu RP na uchodźstwie spowodowanej konferencjami tzw. Wielkiej Trójki, jego znaczenie stało się jedynie symbolem. Alianci uznali proradziecki Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego za legalny rząd polski, tym samym rozpoczynając nowy etap w historii polskiego ustroju.

Stalinizm w Polsce

Nowi władcy Rzeczypospolitej stanowili zupełnie obce ciało w ramach narodu. Wyselekcjonowani przez samego Stalina komuniści i oportuniści, stanowili bezwolne marionetki radzieckie. Musieli jednak zlegitymizować swoją uzurpatorską władzę. Uznając Konstytucję kwietniową za „faszystowską”, oparli się w swej działalności *de iure* na Konstytucji marcowej. Manifest PKWN, czyli ogłoszenie się jedynym legalnym rządem polskim przez ten twór, został ogłoszony oficjalnie w mieście Chełm – faktycznie w Moskwie 22 lipca 1944 r.

31 grudnia 1944 r. PKWN przekształcił się w Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej (na osobisty wniosek Stalina). Należy dodać, iż od września 1944 r. rolę głowy państwa odgrywał Bolesław Bierut. Nowy organ był już stuprocentowym rządem, opozycyjnym wobec rządu RP na uchodźstwie. Pre-

mierzem został przewodniczący PKWN, Edward Osóbka-Morawski. Komuniści chcieli zachować pozornie koalicyjny charakter rządu, jednak to oni byli w nim decyzyjni i stanowili faktycznie jedyną w ramach niego siłę.

Po rozmowach z reprezentantem ludowców, Stanisławem Mikołajczykiem (który przybył z Londynu), postanowiono na miejsce Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej powołać Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (po raz kolejny z Osóbką-Morawskim na czele). Dokonano tego w czerwcu 1945 r. Miało to służyć dalszemu utrzymaniu pozorów reprezentatywności i koalicyjności nowych rządów warszawskich. Alianci uznając nowy rząd, cofnęły ostatecznie poparcie dla rządu RP na uchodźstwie. Ten ostatni po tych wydarzeniach rozwiązał Delegaturę Rządu na Kraj. Idea niepodległej Polski znalazła się w agonii.

W styczniu 1947 r. odbyły się sfałszowane wybory w Polsce, w których „wygrała” PPR i jej akolici (tzw. Blok Demokratyczny). Polskie Stronnictwo Ludowe, skupiające niezbrojne żywioły opozycyjne, zostało wyprowadzone w pole. Już wcześniej pojawił się symptom stalinizacji Polski – w referendum z 1946 r. komuniści usankcjonowali swoje cele polityczne poprzez sfałszowanie.

Konstytucja PRL

Po utrwaleniu swej władzy komuniści przystąpili do tworzenia nowej, socjalistycznej konstytucji. Opierali ją na demokratycznej Konstytucji marcowej, zachowując pozory tego ustroju w państwie. Mimo monteskiuszowskiego trójpodziału władzy, który w ślad za Konstytucją z 1921 r. wprowadzono do nowej ustawy zasadniczej, ustalono jako obowiązującą tzw. zasadę jednolitości władzy państwowej, charakterystyczną dla totalitarnego Związku Radzieckiego. Według historyków osobiście poprawki nanosił na tym akcie prawnym Józef Stalin.

Dla Polaków w pierwszej połowie XX w. największym wyzwaniem było stworzenie legalnej władzy w swoim odrodzonym państwie. Po 123 latach pod kajdanami trzech czarnych orłów było praktycznie awykonalne. Nieudolne próby stworzenia demokratycznego ustroju II Rzeczypospolitej spowodowały destabilizację ustroju, co doprowadziło do nielegalnego przejścia władzy przez Józefa Piłsudskiego. Niekompetencja jego epigonów w połączeniu z ekspansywnymi zapędami III Rzeszy doprowadziła do ponownego upadku wolnej Rzeczypospolitej. Po zwycięstwie aliantów w II wojnie światowej nie dano nam szansy na próbę stworzenia niepodległego państwa. Decyzje o stworzeniu państwa polskiego zależnego od Związku Radzieckiego została podjęta przy

aprobacie naszych wiernych sojuszników podczas konferencji jałtańskiej. Społeczeństwo Polski w tym okresie było skrajnie niespójne z powodu niedoświadczenia demokratycznego i dużej liczby zróżnicowanych mniejszości narodowo-etnicznych, co prowadziło do licznych konfliktów wewnętrznych i napięć na tle narodowościowym. Duma i poświęcenie jakie wykazali Polacy odzyskując niepodległość została zaprzepaszczona przez nieumiejętne działania polityków II Rzeczypospolitej oraz brak pojednania obywateli, co doprowadziło do kolejnej utraty niepodległości, którą odzyskaliśmy dopiero w 1989 r.